

**ΠΑΤΜΙΑΣ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ**

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΘΕΜΑ:
Η ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ
ΣΤΗΝ ΠΑΤΜΟ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ**

Β΄ ΤΑΞΗ ΛΥΚΕΙΟΥ

ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ: 2013-2014

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ιστορία η παράδοση και το ιδιαίτερο του νησιού της αποκάλυψης κεντρίζουν το ενδιαφέρον και προκαλούν ποικίλα ερεθίσματα σε κάθε επισκέπτη ή ενδιαφερόμενο.

Η Πάτμος έχει τον τίτλο «Το ιερό νησί του Αιγαίου».

Αυτό οφείλεται σε δύο γεγονότα σταθμούς στην ιστορία του:

A) Στον ερχομό γύρω στο 95 μ.Χ. του Ευαγγελιστού Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου που κατά την παραμονή του συνέγραψε την «Αποκάλυψη».

B) Στην ίδρυση το 1088 μ.Χ. της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου από τον μοναχό Χριστόδουλο σε μια χρονικά κρίσιμη καμπή κατά την ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Με μία εξαίρεση ενός μικρού διαστήματος από καταναγκασμό, κατά τα πρώτα χρόνια της ολοκλήρωσης του φρουριακού χαρακτήρα κτηριακού συγκροτήματος της, η Μονή έχει συνεχή διάρκεια ζωής Εννέα αιώνων.

Αυτό παρακινεί ενδιαφέρον για έρευνα, και κατά επέκταση, ανεύρεση πληροφοριών και στοιχείων που θα βοηθήσουν στην απάντηση σημαντικών ερωτημάτων που ήδη υπάρχουν καθώς και άλλων που θα γεννηθούν ή θα προκύψουν. Η αγωνία για την έρευνα και για το αποτέλεσμα, δίνει ένα επιπλέον στοιχείο ενδιαφέροντος.

Μέσα από τη διάρκεια των εννέα αυτών αιώνων δόθηκε η δυνατότητα σε αυτό το λαμπρό κέντρο της ορθοδοξίας και του Ελληνισμού να αναπτύξει και να διασώσει ανεκτίμητα κειμήλια και θησαυρούς τέχνης και πολιτισμού. Παράλληλα σημαντικότατο σταθμό και ρόλο κατά την ιστορία και την παράδοση αυτή επιτέλεσε η ίδρυση και δράση από το 1713 της Πατριάδος του Γένους Εκκλησιαστικής σχολής. Επηρεαζόμενη άμεσα από το πνευματικό επίπεδο, πνευματικό ρόλο και πλούτο της Μονής εμπλούτισε με έμπυχο υλικό, όχι μόνο την ορθοδοξία με φωτισμένους Πατριάρχες και πολλούς Ιεράρχες, αλλά και την πολιτεία και τον πνευματικό κόσμο γενικότερα, με καταξιωμένες προσωπικότητες.

Μετά τη συνεχή παρουσία των Εννέα αιώνων της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Πάτμο θα έρθει το 1981 η ανακήρυξη της Νήσου Πάτμου ως «Ιερό νησί» μετά από νόμο της Βουλής των Ελλήνων. Ενώ από το 1999 θα ανακηρυχθεί Μνημείο Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς και θα συμπεριληφθεί από την ΟΥΝΕΣΚΟ στα προστατευόμενα Μνημεία.

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Το Μοναστήρι, το σημαντικότερο αυτό Μνημείο του Νησιού και γενικότερα του Αιγαίου Πελάγους δεσπόζει με το έντονο φρουριακό του χαρακτήρα στη κορυφή πάνω από τη χώρα της Πάτμου και αποτελεί ένα εντυπωσιακό οχυρωμένο οικιστικό σύμπλεγμα με μοναδικό αρχιτεκτονικό χαρακτήρα.

Παρατηρώντας το αυτό που τραβά την προσοχή και εντυπωσιάζει σήμερα από τα ιστορικά στοιχεία για την Αρχιτεκτονική της Μονής του Θεολόγου, εκτός από την αρμονική της σχέση με το περιβάλλον φυσικό ή κτισμένο, είναι η συνέχεια της και η σύνδεση της με την Ιστορία. Άραγε η εικόνα αυτή αποτελεί και το αρχικό Δημιούργημα και σχέδιο του Μοναστηριού;

Αυτό που βλέπουμε είναι ότι στο πέρασμα του χρόνου είχαμε ανεγέρσεις κτιρίων, τροποποιήσεις, επισκευές ή αλλαγές χρήσεων, και με την εναλλαγή έργων άλλοτε απλών και άλλοτε με καλλιτεχνικές προθέσεις, η Μονή στα 900 χρόνια του βίου της απέκτησε ένα δικό της μοναδικό αρχιτεκτονικό χαρακτήρα. Υπάρχουν μεγάλα περιθώρια έρευνας προκειμένου να χρονολογηθούν όλα τα κτίρια που την απαρτίζουν. Η κατανόηση όμως και η ερμηνεία ολοκλήρου του μοναστηριού δεν είναι ακόμα εφικτή. Και τα πράγματα δυσχεραίνονται πολύ περισσότερο για αρκετά μέρη του μοναστηριού που κατεδαφίστηκαν κατά το διάστημα 1957-1961 προκειμένου να ανακατασκευαστούν στερεότερα ή να δώσουν θέση σε σύγχρονες εγκαταστάσεις.

Στη πρώτη περίοδο κανείς διακρίνει δυο κυρίως οικοδομικά προγράμματα:

α) το αρχικό απευθείας από τον ιδρυτή του, και
β) του 12^{ου} αιώνα.

Έτσι, το καθολικό, η τράπεζα στη πρώτη ξυλόγλυπτη μορφή, μερικά κελιά που σώζονται στην νότια διώροφη πτέρυγα και μεγάλο μέρος των τειχών έγιναν πριν ακόμα Κοιμηθεί ο όσιος στο διάστημα 1088-1093.

Στο πρόγραμμα του 12^{ου} αιώνα ανήκαν ο εσωνάρθηκας του καθολικού, η αναμόρφωση της τράπεζας, το παρεκκλήσιο της πανάγιας και ίσως το Παρεκκλήσιο του οσίου Χριστοδούλου.

Η ένταξη και του εξωνάρθηκα στο ίδιο πρόγραμμα δεν αποκλείεται. Για ένα μακρότατο διάστημα από τα τέλη 12^{ου} αιώνα ως τα μέσα του 16^{ου} αιώνα είχαμε ύφεση αυτής της αρχιτεκτονικής δραστηριότητας. Αυτό ερμηνεύεται από τις ιστορικές συνθήκες, αν και ανανεώσεις των χρηστικών κτιρίων, ποτέ δεν έπαψαν να πραγματοποιούνται.

Πως αντιδρά και πώς προχωρά όμως οικοδομικά η Μονή στο πέρασμα στη μεταβυζαντινή περίοδο;

Κατά το 16^ο αιώνα με τη λήξη του πολέμου μεταξύ Βενετίας και Τουρκίας και την εδραίωση της τουρκικής εξουσίας το 1540, η Πάτμος μπαίνει βαθμιαία σε μια εποχή ευημερίας βασισμένης στη ναυτιλία και στο εμπόριο.

Η Μονή του Θεολόγου αξιοποιώντας τα προνόμια της μετέχει στην οικονομική αυτή δραστηριότητα. Τα στοιχεία φανερώνουν ότι τόσο η Χώρα όσο και το Μοναστήρι γνωρίζουν, ως το 1700 περίπου, σημαντική οικονομική ακμή και αποκτούν νέα αξιόλογα κτίρια.

Κτίρια πολλά από τα οποία είχαν δωρητές πρόσωπα σημαντικά και γνωστά, όπως και γενικότερα κτίρια συσχετιζόμενα με τις γενικότερες συνθήκες που ίσχυαν κατά το ίδιο διάστημα. Η παιδεία και η συνεχής επαφή με τον έξω κόσμο έκαναν την κοινωνία, στην οποία ζούσαν αυτοί οι δωρητές, να ενδιαφέρεται ζωηρά για την τέχνη και να γνωρίζει να την εκτιμήσει ποιοτικά. Έτσι διαπιστώνεται η επικράτηση μιας σχολής μαστόρων με την εφαρμογή ενός συγκεκριμένου υλικού δομής που αποδεικνύει ότι πρόκειται για την δωδεκανησιακή σχολή με εστία την Ρόδο. Στη περίοδο μεταξύ 1700 και του τέλους της επανάστασης παρά την οικονομική άνεση, Μονής και νησιού, δεν υπήρχαν σημαντικά έργα, παρά τροποποιήσεις.

Κατά τη περίοδο από την Επανάσταση ως τις μέρες μας, παρά την οικονομική άνεση της Πάτμου και το επιστημονικό ενδιαφέρον που αρχίζει να δημιουργείται, η δραστηριότητες της Μονής θα βρεθούν σε ύφεση. Η Μονή δεν θα γνωρίσει την αρχιτεκτονική του κλασικισμού όπως ο οικισμός της Χώρας και θα διαπιστωθεί συγκριτικά με τις άλλες περιόδους μια υποβάθμιση. Επίσης ο σεισμός του 1956 φαίνεται ότι προκάλεσε σημαντικές ζημιές τόσο στα τείχη όσο και σε κτίσματα στο εσωτερικό του μοναστηριού.

Με τα έργα της περιόδου 1957-1964 γράφεται το τελευταίο κεφαλαίο της οικοδομικής ιστορίας της Μονής του Θεολόγου. Αυτά έγιναν από το δραστικό και μεγάλο πρόγραμμα που εξετέλεσε η Εφορία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.

Η τελευταία επέλυσε τεράστια πρακτικά προβλήματα, είχε όμως ως προϋπόθεση την κατεδάφιση διαφόρων κτισμάτων της δυτικής πλευράς της Μονής, αγνώστου μορφής και ηλικίας. Τα έργα αυτά εκτιμάτε ότι θα προκαλέσουν προβλήματα σε μελλοντικές έρευνες για την αρχιτεκτονική της Μονής, γιατί έχουν δημιουργήσει αβεβαιότητα ως προς την αυθεντικότητα πολλών τμημάτων της και ως προς την μορφή όσων δεν διατηρήθηκαν.

Από την άλλη γίνεται φανερό η ποικιλία των αρχιτεκτονικών εκφράσεων που πραγματοποιήθηκαν στο κτισμένο κέλυφος του Μοναστηριού του Θεολόγου, καθώς και ο πλούτος μιας αδιάκοπης μοναχικής ζωής επί ενεά αιώνες. Λίγα μνημεία στην Ελλάδα έχουν να επιδείξουν την

τεχνοτροπική πολυμέρεια, σε αντιστοιχία προς τη συνέχεια του βίου που έχουμε στην Πάτμο.

Στεγάζοντας άλλωστε ένα καταπληκτικό σύνολο κινητών θησαυρών, το συγκρότημα της Μονής έχει και μια ειδική χρηστική αξία, πέρα από τις εμφανείς καλλιτεχνικές και ιστορικές αξίες του. Από όλα αυτά, αλλά και με την πνευματική του ακτινοβολία, το Μοναστήρι της Πάτμου αποκτά την σημασία του μοναδικού. Μιας παρουσίας, ενός κέντρου λατρείας ενταγμένου στο περιβάλλον του Αιγαίου, σε πλήρη ακμή, μιας κιβωτού της Βυζαντινής και Νεοελληνικής Ορθοδόξου παράδοσης.

Β' ΜΕΡΟΣ

Με το πέρασμα των 925 χρόνων αδιάσπαστου βίου και με τα ως τώρα στοιχεία να μας εντείνουν το ενδιαφέρον αναρωτιόμαστε πως άραγε συμπεριφέρθηκε η Μονή στις περιπέτειες, την ιστορία και την Ορθόδοξη παράδοση του Αιγαίου;

Απαντούμε ξεκινώντας από την ίδρυση Μονής Χίλια χρόνια μετά την παρουσία Ιωάννη του θεολόγου στην Πάτμο. Ο Τουρκικός κίνδυνος υποχρέωσε τον ιδρυτή της Μονής του Ιωάννου του θεολόγου όσιο Χριστόδουλο σε διάστημα δέκα χρόνων να αποσυρθεί διαδοχικά από το Λάτρος το 1079, στη συνέχεια από την Στρόβιλο, απομακρυνόμενος από τα Μικρασιατικά εδάφη και ζητώντας καταφύγιο στη Κω και έπειτα στη Πάτμο το 1088. Ο Μοναχός Χριστόδουλος ήταν γνωστός λόγω της προγενέστερης δράσης του σε μοναστικά κέντρα της Μικράς Ασίας. Μέσα από τα ιστορικά στοιχεία οφείλουμε να δεχθούμε ότι εκτός της ευσέβειας προς το πρόσωπο του Χριστόδουλου λόγοι γενικότερης ανάγκης απαιτούσαν εκείνα τα χρόνια μετά τη μάχη του Μάντζικερτ και το διωγμό της Ορθοδοξίας από τα μοναστικά κέντρα της Μ. Ασίας τη σύσταση ενός καλά οργανωμένου μοναστικού ιδρύματος σε περιοχή να μεν απομονωμένη, αλλά όχι τόσο μακριά από τα Μικρασιατικά παράλια. Έτσι έμελε η Μονή να αποβεί από την ίδρυση της μέχρι τα τελευταία βυζαντινά χρόνια το καταφύγιο των από Μικράς Ασίας διωκόμενων μοναχών και Εκκλησιαστικών. Παράλληλα και το θησαυροφυλάκιο βιβλίων, χαρτών δικαιωμάτων εικόνων και ιερών κειμηλίων, τα οποία μετέφεραν οι πρόσφυγες μοναχοί, για να τα περισώσουν από τη καταστρεπτική μανία των αλλοπίστων.

Η Πάτμος έπρεπε να περιμένει λοιπόν χίλια σχεδόν χρόνια για να γνωρίσει, χάρη στον Όσιο Χριστόδουλο και το Μοναστήρι του, τις συνθήκες πνευματικής ακμής και οικονομικής ευρωστίας που θα της επιτρέψουν να διαδραματίσει πρωτεύοντα ρόλο στα πεπρωμένα του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας.

Προχωρώντας εύκολα διαπιστώνουμε ότι χάρις στη προνομιούχα γεωγραφική θέση που κατέχει το ταπεινό αυτό νησί, οφείλει τις συνεχείς επαφές με τα μικρασιατικά παράλια και με πόλεις όπως τη Μίλητο, την Έφεσο και τη Σμύρνη, τη μεγαλόνησο Κρήτη και βέβαια το νησιωτικό χώρο του Αιγαίου. Στο πέρασμα του χρόνου αυτό αναδεικνύεται ως πλεονέκτημα για την οικονομική και πνευματική ανάπτυξη και εξέλιξη της Μονής και του νησιού. Να ήταν άραγε το μόνο πλεονέκτημα μέσα στη πορεία της ιστορίας της παράδοσης, της ορθοδοξίας, του μοναχισμού και της παιδείας που είχε να επιδείξει και αναπτύξει η Μονή και το νησί της Πάτμου; Η εσωτερική οργάνωση της μονής γινόταν κατά το μοναχικό πολίτευμα του μεγάλου Βασιλείου ενώ είχε κηρυχθεί ελεύθερη και αυτεξούσιος. Το δε αυτοδέσποτο καταχωρημένο εις τον αιώνα τον άπαντα, ήταν συνδεδεμένο με το κοινοβιακό σύστημα. Ως προς τις ακολουθίες θεσπίστηκε ως πρότυπο το τυπικό της Λαύρας του οσίου Σάββα στην Ιερουσαλήμ, που με την πάροδο των αιώνων διαμορφώθηκε ως «Πατμιακό Τυπικό» με στοιχεία που δεν απαντώνται ούτε στο Άγιον Όρος.

Οι Πάτμιοι μοναχοί ήταν μια κοινότητα, που παράλληλα με τη μυστική θρησκευτική άσκηση καλλιεργούσε το πνεύμα της, παραμένοντας σε στενή εξάρτηση από το κέντρο. Βρισκόμενοι εκεί στην Πάτμο, δίπλα στην ακτή της Μ.Ασίας ενισχύονται με κάθε τρόπο από το κράτος, για να κρατήσουν ένα τμήμα του Νοτιοανατολικού Αιγαίου, απωθώντας Τούρκους και Φράγκους. Αυτός είναι ο βαθύτερος σκοπός της υποστήριξης του μοναστηριού από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ και τους διαδόχους του. Οι τοιχογραφίες του μοναστηριού εκφράζουν αυτή τη στενή σχέση με το κέντρο, όχι μόνο με την υψηλή ποιότητα, αλλά και με τη θεματογραφία τους, έχοντας ομοιογένεια στην τεχνοτροπία και στην τεχνική κάτι που φανερώνει τη προέλευση των ζωγράφων από το ίδιο κέντρο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η απεικόνιση των Οικουμενικών Συνόδων στους τοίχους της τράπεζας που διαδηλώνει με το καλύτερο τρόπο την πίστη στην Ορθοδοξία, όπως αυτή είναι διατυπωμένη και ενισχυμένη από τις αποφάσεις αυτών των Συνόδων.

Με την κίνηση και τη ζωή που της έδωσε η Μονή η Πάτμος μετατρέπεται σε ζωτική βάση του βυζαντινού στόλου, εξοπλισμένη για ναυπηγικές ανάγκες και πολύτιμη για κάθε ανεφοδιασμό. Η παραχώρηση φορολογικής απαλλαγής στα πλοία της Μονής δείχνει το μέλημα των αυτοκρατόρων του Βυζαντίου για την οικονομική ανάπτυξη της Πατμιακής Μονής που με το καιρό αναδεικνύεται σε εφοπλιστή ολκής και βέβαια σε οικονομικό παράγοντα περιωπής χάρη στην παραγωγή που εξασφαλίζει από την αγροτική περιουσία της και χάρη στο διαμετακομιστικό εμπόριο που εξασκεί μεταξύ Μικρασίας-Κρήτης και Αιγαίου ο μοναστηριακός στολίσκος. Οι πιο βάσιμες πληροφορίες για το εμπορικό Βυζαντινό ναυτικό στηρίζονται στα έγγραφα της Μονής. Τα

πλοία της μονής καταγεγραμμένα τέσσερα τον αριθμό ταξιδεύουν με εμπορεύματα ανά το Αιγαίο μέχρι την Κωνσταντινούπολη. Οι φορολογικές απαλλαγές των πλοίων τμηματικά και σταδιακά αυξάνονται με τα χρόνια μετά τις προσπάθειες και διεκδικήσεις των διαδόχων του Χριστόδουλου. Στις περιοχές αυτές που αναφέρθηκαν παραπάνω εκτείνεται η κτηματική περιουσία και η ακτινοβολία της Μονής της Πάτμου που αρχίζει με την παραχώρηση του νησιού στον Χριστόδουλο. Η ιστορία του νησιού αντανακλά πιστά τις διακυμάνσεις των χρόνων της αντίστασης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας απέναντι στους κατακτητές Τούρκους και τις επεκτατικές προσπάθειες των Λατίνων και των συμμάχων τους. Τη μέριμνα του Βυζαντίου για το Αιγαίο συμβολίζει τώρα το ενδιαφέρον της Αυτοκρατορίας για την Πάτμο. Γρήγορα το νησί θα γίνει ονομαστό για το πλούτο του. Οι κάτοικοι θα υποστούν αλλεπάλληλες πειρατικές κακώσεις. Για ένα διάστημα στα τέλη του 12ου αιώνα η Πάτμος μαζί με γειτονικά νησιά θα πέσει στα χέρια των Σικελών, οι οποίοι θα επιχειρήσουν, να αποκομίσουν στον τόπο τους το θαυματουργό λείψανο του οσίου Χριστοδούλου. Το νορμανδικό εγχείρημα, όπως παρομοίως λίγο αργότερα και των Φράγκων που αποβιβάστηκαν στα 1192 με τον βασιλιά Φίλιππο Αύγουστο, θα αποτύχουν χάρη στη θαυματουργική επέμβαση του Οσίου. Νέα επιδρομή Ιταλών θα επισημανθεί από αγιολογικό κείμενο στο 1280, με τη κατάσταση να επιδεινωθεί ώστε η Πάτμο να θεωρείται λεία κουρσάρικη. Οι Τούρκοι της Μικρασίας θα απειλήσουν με τη σειρά τους την Πάτμο, ενώ από τις αρχές του 14ου αιώνα, η εμφάνιση των Ιωαννιτών ιπποτών στο νοτιοανατολικό Αιγαίο θα οδηγήσει τους μοναχούς σε διαπραγματεύσεις με τοπικές αρχές που θα αναγνωρίσουν την εξουσία τους στο νησί, θα λέγαμε οριστικά.

Αυτή την αναγνώριση θα πετύχει το νησί από την αρχή του 15^{ου} αιώνα και με τους επικρατούντες στη περιοχή Οθωμανούς με τους οποίους φαίνεται πως οι μοναχοί ήρθαν σε συνεννόηση πριν από το τέλος του 14^{ου} αιώνα.

Ταξιδιώτες και περιηγητές που θα επισκεφθούν αλλεπάλληλα το νησί κατά την τουρκοκρατία θα τονίσουν ομόφωνα την ελληνικότητα των κατοίκων του και θα υπογραμμίσουν την αυτοδιοίκηση που ασκεί η μοναστηριακή Κοινότητα με τον Ηγούμενο, τη μόνη αναγνωρισμένη αρχή από την τούρκικη εξουσία. Η Πάτμος όμως δεν έπαψε ποτέ να προσελκύει πειρατικά πλοία. Τόσο που με τον καιρό ένα είδος *modus Vivendi* δημιουργείται μεταξύ νησιωτών και πειρατών. Είναι γνωστό ότι τα νησιωτικά λιμάνια του Αιγαίου έγιναν πολυσύχναστα κέντρα εμπορίου και προϊόντων που προμήθευε η πειρατεία. Η Πάτμος επωφελήθηκε από την εμπορική κίνηση του λιμανιού της. Από τη Βυζαντινή εποχή λοιπόν ως τα χρόνια μας μπορούμε να πούμε ότι το νησί οφείλει την οικονομική του ικμάδα στο μόχθο των μοναχών και

στην επίδοση τους στη ναυτιλία και το εμπόριο. Αυτά του επέτρεψαν να αναπτύξει βιοτεχνία όπως ή καλτσοπλεκτική που ήταν ονομαστή στη Μεσόγειο, αλλά και πνευματική ζωή, και χάρη σ' αυτά να μπορέσει να εκτείνει την ακτινοβολία του, κυρίως κατά τα δύσκολα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Η Μονή υπήρξε στη κύρια της αποστολή κέντρο της ορθόδοξης λατρείας, αλλά όλοι γνωρίζουμε πως στην Ανατολή η ορθοδοξία ήταν πάντοτε ταυτισμένη με το Γένος και την παράδοση του, με τις αγωνίες και τα προβλήματα του, με την γλώσσα και τον πολιτισμό του. Γι' αυτό και το λατρευτικό αντικείμενο δεν πρέπει να το βλέπουμε μόνο σαν χρηστικό εργαλείο στα χέρια του ιερούργου που επιτελεί τη θεία μυσταγωγία, αλλά και σαν καλλιτεχνικό δημιούργημα ενός δημιουργού που ιεουργούσε κι αυτός με το δικό του τρόπο ζωγραφίζοντας, γράφοντας, σκαλίζοντας ή κεντώντας. Ακόμη να δούμε ότι και ο χρήστης-ιεουργός και ο δημιουργός-καλλιτέχνης δεν έδρασαν ανεξάρτητα ή μόνον για τον εαυτό τους, αλλά εργάστηκαν, μέσα στη μικρή ή τη μεγάλη κοινότητα, για την πατρίδα.

Η Πάτμος μετά τη βαθμιαία υποχώρηση της Βυζαντινής κυριαρχίας βρέθηκε με ολιγάριθμο πληθυσμό και έξω από τα άμεσα ενδιαφέροντα τόσο των Τούρκων όσο και των Λατίνων που είχαν καταλάβει το 13^ο και αρχές του 14^{ου} αιώνα τα μικρασιατικά παράλια και το χώρο του Αιγαίου. Η Μονή με την ακτινοβολία της και τη μακρά παράδοση στην ορθοδοξία έγινε ο κύριος ρυθμιστής των πραγμάτων του νησιού. Αργότερα από το 1453 η Πάτμος έγινε φόρου υποτελής στην Οθωμανική αυτοκρατορία και καθώς δεν εγκαταστάθηκαν Τούρκοι στο νησί ο Ηγούμενος εξακολουθεί να είναι επικεφαλής ενός ημιανεξάρτητου κρατιδίου με τους κατοίκους να μνημονεύονται στα έγγραφα ως υπήκοοι της Μονής. Έγγραφα λατινικά, βενετικά, τουρκικά, ρωσικά και ρουμάνικα, εκφράζουν τη δραστηριότητα και τους αγώνες που ανέπτυξε το μοναστήρι με σκοπό να εξασφαλίσει από τις Καθολικές δυνάμεις, τους ηγεμόνες της Ρωσίας και τις παραδουνάβιες ηγεμονίες, προστασία και οικονομική ενίσχυση, να επιτύχει από τους Τούρκους επιεική μεταχείριση, και να διατηρήσει τέλος, την κατοχή των κτημάτων του στη Κρήτη. Μέσα στη πενία της Ελλάδος η Πάτμος θα αποτελέσει μια ευτυχισμένη εξαίρεση, με τέτοια θέση στα γράμματα ώστε να την χαρακτηρίσουμε αδίστακτα το «Άγιον Όρος του νησιωτικού κόσμου».

Χάρη στην πολύτιμη βιβλιοθήκη της, που συστάθηκε από τον ίδιο τον ιδρυτή της μονής, και χάρη στη συνεχή πνευματική επίδοση των μοναχών και του πολυάριθμου κλήρου που βρήκε καταφύγιο στο νησί μετά τις επιδρομές των Τούρκων στη Μικρασία, μπόρεσε να λειτουργήσει από το 1713 Σχολή που έμελε η εποχή της να την χαρακτηρίσει το «Πανεπιστήμιο του Αρχιελάγους». Στην Πατμιάδα Σχολή διδάσκονται τα ελληνικά και η φιλολογία, τα ιταλικά-λατινικά, και βέβαια η ρητορική και η λογική.

Αξιοσημείωτο ότι στη Σχολή συχνάζουν μαθητές από διάφορα μέρη της Ελλάδας και του εξωτερικού. Έχει τους καλύτερους δασκάλους της Ανατολής και διδάσκονται, τα «φυσικά» και τα «μεταφυσικά» του Αριστοτέλη από χειρόγραφα της πάντοτε πλούσιας βιβλιοθήκης της Μονής. Ο πολιτισμός του νησιού αντανακλά στην αγωγή των κατοίκων του αλλά και στην ίδια την αρχιτεκτονική του. Έτσι η Πάτμος με πληθυσμό μόνο 300 ψυχών έχει τα πιο καλοχτισμένα σπίτια του Αιγαίου! και χάρη στο Μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου η άλλοτε έρημος από ανθρώπους νήσος μετατράπηκε σε κέντρο πνευματικό, σε στολίδι της ορθοδοξίας που λαμπρύνει ως τα σήμερα το Χριστιανικό Αιγαίο. Ένα μνημείο σπάνιο στην Ελλάδα που έχει να επιδείξει συνέχεια βίου, μοναδικότητα, πολυμέρεια, πνευματικότητα, και ταυτόχρονα μια αρμονική ένταξη σ' ένα περιβάλλον όπως είναι το Αιγαίο, αποτελώντας το ίδιο πολιτιστική παρακαταθήκη ενός καταπληκτικού συνόλου κινητών, και ακίνητων θησαυρών. Θησαυρών μοναδικών, σπάνιων, πρωτοφανών, ανεπανάληπτων που σχηματίζουν ένα ιστορικό πλαίσιο που περιέχει αρχιτεκτονική, τοιχογραφίες, εικόνες, χρυσοκεντητική, εκκλησιαστική αργυροχοία, μικρογραφίες χειρογράφων, βιβλιοθήκης και αρχείου. Όλες αυτές οι διαφορετικές θεωρήσεις υλικού συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι η Μονή της Πάτμου είναι πραγματικά μία σπάνια περίπτωση ζωντανής παρουσίας και παράδοσης του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας στην καρδιά του Αιγαίου, όπου συναντώνται οι πολιτισμοί των τριών ηπείρων.

Γ' ΜΕΡΟΣ

Αυτή την ειρηνική και γόνιμη συνάντηση των πολιτισμών των τριών ηπείρων θα προσπαθήσουμε να αποδώσουμε ακολούθως στους εξής τομείς.

ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Η Μονή δεν διαφέρει από εκείνο που βρίσκουμε στους οχυρωμένους παραδοσιακούς οικισμούς του Αιγαίου. Ταυτόχρονα δένει με γνωστά παραδοσιακά ή καινούρια και πρωτοποριακά πρότυπα του Βυζαντίου. Το σημερινό αρχιτεκτονικό σύνολο αποτέλεσμα μια συσσωρευτικής διαδικασίας διατηρεί ανέπαφη τη σχέση των μεγεθών. Η στιλιστική ενότητα των οικοδομημάτων οδηγεί στη σκέψη για την ύπαρξη μιας τοπικής σχολής, αν όχι κατ' ανάγκη Πατμιακής, σίγουρα Δωδεκανησιακής. Από την άλλη μεριά οι αναγεννησιακές επιδράσεις και η εξέλιξη βοήθησαν στο να φανερωθεί μία τελειότητα που προσεγγίζει το κλασικό.

ΣΤΙΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

Μετά τον αρχιτεκτονικό πλούτο έρχεται η μνημειακή ζωγραφική. Οι τοιχογραφίες με την ιδιαιτερότητα τους και την ποιότητα τους διαγράφουν ανάγλυφα τις σχέσεις της Πάτμου με την Κωνσταντινούπολη και τα Ιεροσόλυμα, θυμίζουν τις χαμένες περιοχές, τονίζουν τις αρχές της Ορθοδοξίας με τα εικονογραφικά τους προγράμματα και θωρακίζουν τη Χριστιανική αλήθεια. Η εικονογραφική θεματολογία εκφράζει ιδιορρυθμίες και πρωτοτυπίες που με τη σειρά τους επηρεάζουν τις γύρω περιοχές και διατηρούν ζωντανή την καλλιτεχνική παρουσία στο Αιγαίο. Οι τεχνοτροπίες που απαντώνται στην Πάτμο είναι ποικίλες γιατί πολλές είναι και οι χρονικές περίοδοι που αντιπροσωπεύονται στην εικονογράφηση της Μονής. Εκτός από τη Κωνσταντινούπολη και τα Ιεροσόλυμα η Πάτμος έχει δρόμους καλλιτεχνικής επικοινωνίας με τη κυρίως Ελλάδα, τη Σικελία και τα νησιά του Αιγαίου. Στους υστερότερους χρόνους βρίσκουμε την υστερογοτθική επίδραση στη ζωγραφική και στη μικροτεχνία. Και φυσικά να μη λησμονηθεί η Κρήτη και μέσω αυτής η Βενετία των οποίων έντονη θα συναντήσουμε την παρουσία στις φορητές εικόνες.

ΣΤΙΣ ΦΟΡΗΤΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ

Η Φορητή Εικόνα ταυτίζεται με την έννοια «Θησαυρός». Στη συνείδηση πολλών είναι ένας λατρευτικός και καλλιτεχνικός θησαυρός που κινείται εύκολα, μεταφέρεται, πωλείται, αλλάζει κάτοχο και θέση, χρησιμοποιείται, φθείρεται, χάνεται. Για το λόγο αυτό σπανίζει το είδος αυτό του θησαυρού όχι μόνο στη Πάτμο αλλά και σε όλη την επικράτεια. Για τη Πάτμο όμως δεν έχει σημασία μόνο ο αριθμός τους - που δεν είναι μικρός- αλλά κυρίως η καλλιτεχνική τους αξία, που μέσα από τη συνθετότητα που τις διακρίνει εκφράζουν ένα λαό που ζει και δημιουργεί και μέσα από τον οποίο γεννιέται ο καλλιτέχνης ή οι καλλιτέχνες. Ο 15ος αιώνας είναι ένα όριο στην ιστορία της ελληνικής φορητής εικόνας όπου εμφανίζεται έντονη η καλλιτεχνική δημιουργία της κρητικής Σχολής, που έχει τις γνωστές σχέσεις με τη Βενετία και την Ευρώπη. Και εδώ εκτός από την ανοικτή λεωφόρο, Κρήτη – Πάτμο, η διαδρομή Κωνσταντινούπολη – Πάτμος – Μυστράς – Κυρίως Ελλάδα είναι αισθητή. Μερικές φορές μάλιστα η επίδραση θεωρείται καθοριστική καθώς ο δανειζόμενος τύπος επικρατεί σε ευρείς περιοχές. Ωστόσο διαπιστώνεται ότι έχουμε και εικόνες που έγιναν επί τόπου, έστω και αν δεν φτάνουν σε ποιότητα εκείνες της μεγάλης Σχολής.

Αναμφισβήτητα ο εικονογραφικός πλούτος της Πάτμου στις τοιχογραφίες, τις εικόνες και τις μικρογραφίες, χωρίς να φθάνει τον ανάλογο του Σινά ή του Αγίου όρους, είναι από τα σημαντικότερα που έχει να επιδείξει σήμερα η Ορθόδοξη Ανατολή στον κόσμο.

ΣΤΑ ΧΡΥΣΟΚΕΝΤΗΤΑ ΑΜΦΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΓΥΡΟΧΟΪΑ

Για την διενέργεια της Θείας Λατρείας μέσα στους ναούς βρίσκονται και χρησιμοποιούνται από τους Ιεουργούς χρήσιμα για την τέλεση διαφόρων τελετών και μυστηρίων μικρά ή μεγαλύτερα καλλιτεχνικά αντικείμενα από μέταλλο, ξύλο, ύφασμα, σμάλτο, ελεφαντόδοντο, γυαλί, πολύτιμους λίθους κ.τ.λ.

Τα Ιερά αυτά σκεύη και τα άμφια είναι πολλά, όπως πολλές είναι και οι χρήσεις τους μέσα και έξω από τον ναό. Όλα αυτά τα καλλιτεχνικά αντικείμενα αποτελούν σήμερα αντικείμενο μελέτης των κλάδων της χρυσοκεντητής και της εκκλησιαστικής αργυροχοΐας. Η κατηγορία αυτών των καλλιτεχνημάτων έχει άμεση και στενή σχέση με την εικονογραφία γενικώς, αφού επάνω στις επιφάνειες τους αποδίδονται σκηνές από τη χριστιανική θεματολογία, σχετικές πάντα με τη λειτουργική χρήση, το προορισμό τους ή τις μυστικές και συμβολικές προεκτάσεις που μπορεί να έχουν στην Ορθόδοξη λατρεία.

Στη Μονή του Ιωάννη του Θεολόγου συναντάμε υψηλής ποιότητας, αξίας και σημαντικότητας Ιερά Σκεύη και Άμφια. Τόσο η ποιότητα όσο και ο αριθμός αυτών των καλλιτεχνικών και εκκλησιαστικών αντικειμένων φανερώνει την οικονομική ευρωστία της κοινότητας, τη σπουδαιότητα του λατρευτικού κέντρου και κυρίως την πίστη των φορέων. Δηλαδή των δημιουργών, αγοραστών, αφιερωτών και ιεουργών, αποκαλύπτοντας έτσι πλευρές οι οποίες ενδιαφέρουν την τοπική και τη γενικότερη ιστορία. Αποδεικνύονται λοιπόν πηγή πολύτιμων πληροφοριών που αφορούν τους κατασκευαστές, τους πρώτους αγοραστές, τους αφιερωτές ή δωρητές, τους κληρονόμους ή τους τελικούς αποδέκτες και τους σημερινούς κτήτορες.

Από τη μελέτη όλου αυτού του μεγάλης ποικιλίας συνόλου αντανακλάται ακόμη περισσότερο η αυτοκρατορική μεγαλοπρέπεια που παρατηρείται ανέκαθεν στη Θεία Λατρεία. Η συνθετότητα των εκκλησιαστικών αριστουργημάτων της αργυροχοΐας και τη χρυσοκεντητικής τέχνης της Μονής φωτίζει ακόμη περισσότερο και την ελληνική και την ευρωπαϊκή

ιστορία των δύο αυτών καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων. Η συνθετότητα των εκκλησιαστικών αριστουργημάτων της αργυροχοΐας και της χρυσοκεντητικής τέχνης της Μονής , φωτίζει ακόμη περισσότερο και την ελληνική και την ευρωπαϊκή ιστορία των δύο αυτών καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων, των οποίων η χρονική διάρκεια και γεωγραφική έκταση αναδεικνύουν την Πάτμο ως σημαντικό κέντρο του νοτιοανατολικού Αιγαίου με ακτίνες γύρω, άλλες μικρότερες και άλλες μεγαλύτερες , που είναι σαν να δείχνουν τα παλιά όρια της βυζαντινής Οικουμένης. Πέρα όμως και πάνω από αυτές τις χρησιμότερες πληροφορίες εκείνο που δεν πρέπει να μας διαφεύγει μέσα από τις μαρτυρίες αυτής της ιστορίας και παράδοσης είναι ότι όλος αυτός ο καλλιτεχνικός κόσμος, όσο και εκείνος των δωρητών, αφιερωτών και χρηστών τούτων των σκευών και αμφίων της Θείας Λατρείας, δεν στέκεται μπροστά σε αυτά και δεν τα εγγίζει με καλλιτεχνική συγκίνηση, αλλά με Θεϊόν δέος. Αυτή η μυστική θρησκευτική σχέση είναι που στηρίζει την Ορθοδοξία, αυτή είναι η ίδια η Ορθοδοξία.

ΣΤΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

Τα ιστορημένα χειρόγραφα της Πάτμου, αποκαλύπτουν στο μελετητή τους και μερικά μοναδικά δείγματα τέχνης, μερικές επιτεύξεις ή τουλάχιστον μορφές, που δεν απαντώνται αλλού. Η μελέτη αυτού του εικονογραφικού πλούτου μας οδηγεί σε συμπεράσματα ανάλογα σε ότι αφορά τη γνώση του παρελθόντος και της γενικής ιστορίας της περιοχής. Βέβαια και σε πολλές άλλες διευκρινήσεις σχετικών με χρονολογίες , πρόσωπα και καλλιτεχνικές τάσεις των περιόδων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης. Επίσης και σε δρόμους συνδέσεως με άλλα καλλιτεχνικά κέντρα της πόλης της Ιερουσαλήμ, της Μικράς Ασίας αλλά και της μεγάλης Ελλάδας και του αραβικού κόσμου. Τα χρονολογημένα χειρόγραφα βοηθούν για να προσδιορίσουμε σταθερά για τη πρώτη παρουσία και για την εξέλιξη ορισμένων καλλιτεχνικών τύπων, τάσεων και μορφών. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι στην Πάτμο υπάρχουν και μοναδικά εικονογραφημένα χειρόγραφα, όπως είναι ο Ιώβ ή ο Γρηγόριος ο Θεολόγος που γράφτηκε και ιστορήθηκε στο Ρήγιο της Καλαβρίας το 941 Μ.Χ. Το καθένα από αυτά είναι ένας καλλιτεχνικός θησαυρός, όχι μόνο για το είδος, αλλά και για τη μοναδικότητα του σε ολόκληρη την περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου.

Η περγαμηνή ως ύλη ανθεκτική, βοήθησε στο να διατηρηθούν αρκετά

παλαιά δείγματα των καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων των Βυζαντινών. Στις νεότερες εποχές, δηλαδή μετά την επικράτηση του χαρτιού, η τέχνη της μικρογραφίας δεν παύει αλλά επηρεάζεται τόσο από την ύλη των χειρογράφων, όσο και από τις νέες καλλιτεχνικές τάσεις. Η συστηματική μελέτη του συνόλου των μικρογραφιών της Πάτμου μπορεί να εκδηλώνει μια δυναμική που να παρουσιάζει μία ωραία σελίδα της Βυζαντινής τέχνης και ιστορίας.

ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΑΙ ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ

Η φυσιογνωμία της βιβλιοθήκης της Μονής ως βιβλιοθήκη της Ορθόδοξης Ανατολής διαμορφώθηκε στο πέρας των αιώνων με βάση την πείρα και τις πραγματικές ανάγκες της κοινότητας. Έτσι οι ενότητες που περιλαμβάνονται αφορούν τα χειρόγραφα ή κώδικες, τα έγγραφα με αρχαιακό υλικό, και τα έντυπα ή βιβλία.

Τα χειρόγραφα φτιαγμένα με το χέρι περικλείουν μηνύματα, ιστορίες και θεωρίες με τρόπο που είναι αδύνατον να εκφραστούν με τα άλλα δημιουργήματα. Το χειρόγραφο απαιτούσε χρόνο, χρήμα, και κόστος σε βαθμό που ήταν προσιτό μόνο σε λίγους. Τα χειρόγραφα της Πάτμου αντιπροσωπεύουν όλα τα είδη, με μερικά να παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τη μοναδικότητα τους στο είδος ή την αξία, με φροντισμένη γραφή και διακόσμηση συνυφασμένη με το Βυζαντινό χειρόγραφο. Ιδιαίτερη αξία φαίνεται να έχουν τα χρονολογημένα χειρόγραφα καθώς οριοθετούν με ασφάλεια χρονικά πολλές γνώσεις και βεβαιώνουν για το πριν και το μετά πολλών ζητούμενων της επιστήμης. Στο σύνολο τους από άποψη περιεχομένου καλύπτουν το φάσμα που μπορούμε να βρούμε και στις σημαντικές βιβλιοθήκες της Ελλάδας και του εξωτερικού. Ωστόσο περιέχονται και χειρόγραφα μοναδικά σε είδος ή περιεχόμενο, πάνω στα οποία στηρίχθηκαν και στηρίζονται ακόμη οι επιστημονικές εκδόσεις των αντίστοιχων κειμένων. Με αυτά τα χαρακτηριστικά η μελέτη των χειρογράφων της Πάτμου προάγει τη γνώση πιο αποτελεσματικά από ότι η μελέτη των άλλων αντικειμένων της τέχνης. Για αυτά τα χαρακτηριστικά τους τα χειρόγραφα της Πάτμου έχουν γίνει αντικείμενο εκτεταμένης μελέτης από επιστήμονες διαφόρων ειδικοτήτων, ενώ η συμβολή τους στις επιστήμες της παλαιογραφίας, της κωδικολογίας και των συναφών κλάδων θεωρείται καθοριστική.

Τα έγγραφα αποτελούν το υλικό του αρχείου της βιβλιοθήκης και χωρίς να υστερούν σε καλλιτεχνική σημασία η αξία τους προέρχεται από τη μοναδικότητα και το περιεχόμενο τους. Χρονολογημένα τα πιο πολλά είναι άμεσες πηγές για συγκεκριμένα θέματα. Το περιεχόμενο τους είναι πάσης φύσεως όπως θρησκευτικό, οικονομικό, θεσμικό αλλά και έγγραφα από την Ηγεσία της Μονής. Αυτά μας μιλούν για κανονικές διατάξεις, για διαθήκες ή καταγραφές πολύτιμων αντικειμένων, κείμενα

σημαντικότερα ως πηγές ποικίλων πληροφοριών. Τα έγγραφα διακρίνονται σε βυζαντινά, μεταβυζαντινά, ξενόγλωσσα κ.ο.κ. Τα μεταβυζαντινά έγγραφα είναι πηγή για τους θεσμούς στη τουρκοκρατία, τα ήθη, το δίκαιο, τη γλώσσα, την οικονομία και τα δημογραφικά προβλήματα για τη Πάτμο, τις γύρω περιοχές, και την ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου της Μεσογείου και των Βαλκανίων. Έτσι η βασική τους αξία οφείλεται στο περιεχόμενο τους που, όχι σπάνια, αναφέρεται και σε αντικείμενα τέχνης. Η αξία των εντύπων συνδέεται με τη μεγάλη κατάκτηση της τυπογραφίας. Το έντυπο όπως και με τα άλλα επιτεύγματα του ανθρώπινου πνεύματος δεν εκτόπισε αμέσως το χειρόγραφο καθώς στην αρχή συμπορεύτηκαν για αρκετό διάστημα. Πρώτα το έντυπο χρησιμοποίησε, η Εκκλησία για να διοχετεύσει στην ελεύθερη και κυρίως στην υπόδουλη Χριστιανοσύνη τη διδασκαλία της, οι Δάσκαλοι του Γένους για να διαδώσουν τα μηνύματα της παιδείας και τα στοιχεία της γλώσσας και οι φωτισμένοι της Ευρώπης τις νέες αντιλήψεις περί ανθρώπου, πολιτείας, κοινωνίας, ελευθερίας κ.τ.λ. Έτσι οι νέες ιδέες που διοχέτευαν οι πνευματικές πηγές με τα βιβλία τους άρχισαν να επικρατούν.

Τα έντυπα δεν αποκαλύπτουν μόνο το περιεχόμενο τους αλλά μας μιλούν και για τους πρώτους χρήστες όπως για τα ενδιαφέροντα τους και τις σκέψεις τους ως σημειώσεις. Επίσης επισημαίνουν τους φορείς, τη διακίνηση, τους δρόμους του εντύπου, αναγράφουν τα τυπογραφία, την αξία, τους επιμελητές των εκδόσεων και τους χορηγούς. Έτσι το ενδιαφέρον της βιβλιοθήκης παύει να είναι μόνο για απολογισμολογική και αναζητούνται από τα έντυπα πληροφορίες, όπως και μέσω των άλλων θησαυρών, για εκείνους που ασκήτεψαν, που πάλεψαν, δεινοπάθησαν για να κρατήσουν αναμμένη τη δάδα της Ορθοδοξίας και του Ελληνισμού στη καρδιά του Αιγαίου επί εννέα αιώνες και να σημαδέψουν καίρια τις τύχες τους.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η συσσώρευση όλων αυτών των ανεκτίμητων θησαυρών στο 900 αυτά χρόνια στη Πάτμο καθώς κατατάσσονται στους ανάλογους τομείς προάγουν την έρευνα και καθιστούν πιο εύκολη και σε πολλούς την προσπέλαση στις ανεκτίμητες καλλιτεχνικές αξίες του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας.

Έτσι η Μονή της Πάτμου με τη δράση της δημιούργησε, ανέπτυξε, συσσώρευσε, μάζεψε, αποθήκευσε, και συντήρησε πραγματικά σπάνιους και ανεκτίμητους θησαυρούς του πνευματικού κόσμου και του κόσμου της τέχνης. Αυτοί μας δίνουν μια εικόνα σπάνια σε διάρκεια βίου και πολιτισμού. Μας αποκαλύπτουν ένα σκηνικό της πραγματικότητας της Ελληνικής ιστορίας και Ελληνορθόδοξης παράδοσης, φωτισμένο από διάφορες πλευρές, άλλες γνώριμες από πριν, ενώ άλλες τελείως καινούργιες.

Οι Θησαυροί αυτοί δεν προσελκύουν μόνο τον απληροφόρητο θεατή και κάθε ενδιαφερόμενο αλλά κυρίως και τον έμπειρο ερευνητή. Έναν ερευνητή που με την υψηλής σημασίας προσφορά του μέσα από την αστείρευτη δουλειά του, παρέχει στην ανθρωπότητα την αποκάλυψη, ανάδειξη, και φανέρωση της ομορφιάς της καλαισθησίας και του πλούτου αυτών των θησαυρών, σε μια απίστευτης ομορφιάς παρακαταθήκη της Ορθοδοξίας και του Ελληνισμού.

ΠΗΓΕΣ

Επιστημονικά Συγγράμματα

A) Οι θησαυροί της μονής Πάτμου

B) Έγγραφα Πάτμου